

Отримано: 26.04.2021 р.

Прорецензовано: 04.05.2021 р.

Прийнято до друку: 13.05.2021 р.

e-mail: mykola.blyzniak@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2021-32-62-74

Близняк М. Місто Шумськ у комплексі волинських маєтків князів Радзивілів другої половини XVIII ст. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2021. Вип. 32. С. 62–74.

УДК: 94(477)«17»

Микола Близняк

МІСТО ШУМСЬК У КОМПЛЕКСІ ВОЛИНСЬКИХ МАЄТКІВ КНЯЗІВ РАДЗИВІЛІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.

У статті проаналізовано демографічні аспекти та господарський потенціал міста Шумська як одного із структурних елементів волинських володінь князівського дому Радзивілів другої половини XVIII ст. Введено до наукового обігу інвентар цього приватновласницького міста та проаналізовано його інформативний потенціал як основи для розуміння соціально-економічних аспектів повсякдення міст Волині досліджуваного часу. У 1747 р. Шумськ перейшов з рук роду Малинських до Радзивілів шляхом купівлі. Нові власники на час придбання маєтності зайняли перші позиції серед магнатерії українських земель. Радзивіли значно розбудували і перепланували місто, розширили його інфраструктуру, подбали і про його культурно-релігійний ландшафт. Загалом простежується прагнення нових власників піднести торговельно-економічне та духовне значення населеного пункту. Незважаючи на докладені масштабні зусилля місто й надалі продовжувало перебувати в орбіті впливів на порядок потужніших волинських маєтків представників цього князівського дому. На досліджуваний період місто і його мешканці були значно заангажовані в аграрний сектор і не мали ширшої змоги посилити ремісничу складову, а найчастіше у своїй діяльності вимушені були поєднувати перше і друге, оскільки ремесло ще не давало шансів абсолютно полишити із сільськогосподарськими заняттями. Шумськ розглядуваного періоду як маєткова і господарська одиниця волинських маєтків Радзивілів тісно пов'язаний з сусіднім містом Рохмановим.

Ключові слова: князі Радзивіли, місто Шумськ, інвентар, городяни, Волинь, маєткові комплекси, демографічні показники, ремесла, промисли, сільськогосподарська округа.

Mykola Blyzniak

THE CITY OF SHUMSK IN THE COMPLEX OF VOLYN PROPERTIES OF RADZIWIŁŁ FAMILY IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY

The article analyzes the demographic aspects and economic potential of the city of Shumsk as one of the structural elements of the Volyn properties of the princely house of the Radziwiłłs in the second half of the 18th century. The inventory of this privately owned city and its informative potential was used as a basis for understanding the socio-economic aspects of the everyday life in the cities of Volyn at the time. In 1747 the Malynsky family sold Shumsk to the Radziwiłłs. At the time of the acquisition of the property, the new owners gained a leading position among the magnates of the Ukrainian lands. The Radziwiłłs significantly developed the city plan, expanded its infrastructure, and took care of its cultural and religious landscape. Overall, the new owners seemingly wanted to increase the significance of the settlement in terms of trade, economy and spiritual importance. Despite their large-scale efforts, the city continued to be under the influence of notably more powerful Volyn estates of the representatives of this princely house. At the time, the city and its citizens were considerably involved in the agricultural sector and did not have the opportunity to significantly strengthen the craft component. In fact, they often had to combine the former and the latter since the craft did not yet allow completely abandoning agricultural activities. In the second half of the 18th century, being an estate and economic unit of the Volyn estates of the Radziwiłłs, Shumsk was closely connected with the neighboring town of Rokhmanov.

Keywords: Radziwiłł princes, Shumsk city, inventory, citizens, Volyn, estate complexes, demographic indicators, crafts, trade, agricultural sector.

Актуальність теми дослідження. Розвиток приватновласницьких міст Волинського воєводства у XVIII ст. як урбаністичних осередків краю і особливо як структурних елементів магнатських маєтностей ще не отримав узагальненої цілісної оцінки істориків. Власне з'ясування місця і ролі волин-

ських міст у соціально-економічних процесах українських земель у складі Речі Посполитої означуваного часу дасть можливість краще зрозуміти загальну картину розвитку цілого Правобережжя та взаємодії останнього з іншими українськими теренами у контексті європейських впливів в тому числі.

Приватновласницькі міста входили до структури маєткових комплексів магнатів Волині – Сангушків, Любомирських, Яблоновських, Чорторійських та багатьох інших менше впливових родин. Особливе місце у цьому аристократичному гроні належить князівському роду литовського походження Радзивілам, частина маєтків якого у XVIII ст. розташовувалися на теренах Волинського воєводства. Одне із вагомих місць тут посідали міста. Переважну їх більшість представники цього князівського дому отримали як спадок, в окремих випадках – шляхом купівлі. Історичні джерела, що повідомляють нам про такі аспекти повсякдення Радзивілів та специфіку їх господарювання в силу розгалуженості роду збереглися у різних архівних установах України, Литви, Білорусі та Польщі.

Джерельна база дослідження. В основі цієї публікації лежать джерела з Національного архіву міста Кракова, що зберігаються у фонді «Архів Млинівський Ходкевичів». Зокрема в роботі використано архівну справу з описово-статистичними джерелами, які дають різнопланову вірогідну інформацію соціально-економічного характеру про місто Шумськ другої половини XVIII ст. та сусідні поселення у структурі володінь князів Радзивілів [14]. Насамперед варто виокремити інвентар міста Шумська, який опублікований нижче у вигляді додатка. Важливі доповнення статистичного характеру про Шумськ дозволяють зробити архівні документи з відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. Василя Стефаника НАН України [9]. Опубліковані Іваном Каманіним (1850 – 1921) джерела з історії єврейської громади на Правобережній Україні у другій половині XVIII ст., що стосуються міста Шумська, у поєднанні з архівними документами допомогли у загальних обрисах сконструювати минуле цієї іноетнічної групи у міському просторі [4]. У структуру джерельної бази статті включено надзвичайно важливу публікацію частини інвентаря шумського ключа 1760 р. з широким його трактуванням з точки зору архітектурного досвіду і спадщини волинських еліт, яку здійснено В. Александровичем [3]. Введений ученим до наукового обігу документ належав свого часу до архіву на замку в Несвіжі. Незадовільний стан його збереження – без початку і з досить численними втратами унеможлиблюють заглиблення у деталі. Викладена обставина додатково спонукає ввести до наукового обігу інший інвентар цього ж 1760 року з принципово відмінним змістовним наповненням. Безумовно, ширший аналіз документу допоможе скласти повніше уявлення про саме місто та його людність.

Історичне минуле міста Шумська XVIII ст. епізодично представлене у відомому польському географічному словнику кінця XIX ст.¹ [17]. Окремі та досить скупі відомості з названого видання були автоматично перенесені до «Історії міст і сіл Української РСР» [7]. Практика вивчення і популяризації історії міста продовжена в наш час у формі окремих енциклопедичних видань [11; 12].

Найбільш ґрунтовними з огляду на тему статті на сьогодні вважаємо низку публікацій В. Александровича, у яких автор подав минуле Шумська у XVIII ст. на основі вивчення широкого кола документальних джерел [1; 2; 3]. У дослідженнях ученого, що присвячені князям Радзивілам та їх маєностям зроблено важливі кроки щодо встановлення місця та ролі князівського роду в історії України [2]. Загальні соціально-економічні проблеми розвитку міст Волині частково розкриті у публікації Тамари Брянцевої [5]. У текстах польських істориків про рід князів Радзивілів зроблено зокрема оцінки їх біографії та господарської діяльності і на Волині у тому числі [15; 18; 20].

Отже, потреба глибшого розуміння ранньомодерного минулого цього урбаністичного осередку на півдні Волині і подальше введення до наукового обігу вірогідних історичних джерел залишається актуальною. Таким чином на основі залучення нових архівних даних та їх аналізу поставлено за мету висвітлити соціально-економічні процеси у місті Шумську середини та другої половини XVIII ст. та з'ясувати його місце у структурі волинського маєткового комплексу князів Радзивілів.

Князі Радзивіли упродовж тривалого часу тримали у своїх руках найвищі уряди у Великому князівстві Литовському, що дозволило представникам родини здобути численні маєтності в тому числі й в українських землях, зокрема на Правобережжі. Наприкінці XVI ст. сини Миколая Радзивіла Чорного (1515 – 1565) домовилися встановити ординацію у трьох відгалуженнях – Несвізьку, Клецьку і Олицьку.

¹ Шумськ автор XIX ст. йменує містечком, на відміну від інвентаря, де поселення значиться як місто.

У цьому контексті важливо виділити маєтки аристократів на теренах Волинського воєводства у XVIII ст. Відтак, у безпосередньому зв'язку з містом Шумськом у статті йтиметься про представників олицької гілки і лише у якості згадки – про ординатів на Клецьку. Власне «українським гніздом» роду вважається місто Олика в Луцькому повіті, яке у 1740 – 1750-х рр. було докорінно перебудовано з врахуванням новітніх модернізаційних тенденцій. Волинське місто магнати перетворили на розкішну резиденцію із замком, включаючи об'єкти костельного, церковного і паркового будівництва. Волинська резиденція Радзивілів неодноразово упродовж XVIII ст. зазнавала військових руйнувань та пожеж, що були з ними пов'язані, однак щоразу зусиллями князів відбудовувалася. Необхідно звернути увагу на те, що на теренах Волині Радзивілі доклалися ще як фундатори до ансамблю монастиря бернардинів у столичному Луцьку 1750-х рр.

Одруження Михайла Казимира Радзивіла «Рибоньки» (1702 – 1762) з Урсулою Франтішкою Вишневецькою (1705 – 1753) супроводжувалося відповідним контрактом. За результатами його укладення наречена отримала в придане низку маєтностей у Кременецькому повіті. Серед них – містечко Рохманів з ключем [2, с. 14, 64], маєтність Білокриниця [2, с. 26] та Ямпіль (центр ключа) [2, с. 71]. Такі надання від батьків дружини продовжилися і в майбутньому. Після смерті князя Януша Антонія Вишневецького (1678 – 1741) його дружина Теофілія з Лещинських (1680 – 1757) передала своєму зятеві Михайлу Казимиру місто Чорторийськ. Згодом маєтність перейшла до рук його сина – Кароля Станіслава Радзивіла Пана Коханку (1734 – 1790) [2, с. 68]. Князь званий у народі «королем Литви» помер безпотомно [19, с. 28], а його спадок отримав племінник князь Домінік Гієронім Радзивіл (1786 – 1813) у тому числі й ординацію. У 1806 р. після досягнення повноліття він продав Шумський і сусідній Рохманівський ключі [2, с. 151; 17, с. 77].

У Цумані, що в складі Олицької волості, у 1740-х рр. князі заклали «сільську» резиденцію з італійським парком. Також тут було влаштовано рудню та ливарну майстерню [2, с. 16].

З середини XVIII ст. до маєтностей ординатів на Клецьку було приєднано Тайкури і Крупу у Луцькому повіті. Удальрик Христофор Радзивіл (1712 – 1770) отримав у власність названі маєтності з одруженням у 1740 р. із Софією з Реїв [2, с. 20]. Власність цієї молодшої гілки Радзивілів на Волині виглядала значно скромнішою порівняно з можливостями ординатів на Олиці.

За спостереженнями В. Александровича, найвище піднесення князів Радзивілів припало на 1750 – 1760-ті рр., коли Михайло Казимир зайняв одні із перших позицій серед магнaterії українських земель [2, с. 11, 12]. Очевидно, що цьому сприяло, на думку дослідників, також те, що Радзивілі залишалися придворною партією протягом всього правління польського короля Августа III (1734 – 1763) [2, с. 18, 19; 10, с. 132]. Вже у часи наступного польського короля – Станіслава Августа Понятовського (1764 – 1795), коли Кароль Станіслав Пана Коханку увійшов у гострий конфлікт з представниками родини Чорторийських, а російські війська нищили і грабували в тому числі й волинські маєтки, ситуація в останніх дещо погіршилася [2, с. 19; 18].

Шумськ розкинувся над річкою Вілією, допливом Горині, у Кременецькому повіті Волинського воєводства й належав до приватновласницьких міст, що переважали на Правобережжі. Місто розташовувалося поруч з сусіднім міським поселенням Рохмановим, а розділялися вони ставком і невеликою річкою [19, с. 38, 39].

Приватновласницькі міста та містечка домінували й на Волині. За даними тарифу димів Скарбової комісії 1775 р. із загальної кількості 110 міст і містечок вони становили 91%, друге місце розділили королівські (державні) – 4,5% та духовні – 4,5% [9].

З початку XVII ст. і до середини XVIII ст. Шумськ був володінням родини Малинських. 6 березня 1747 р. Олександр і Станіслав Малинські продали Михайлу Казимиру Рибоньці Радзивілу місто Шумськ [12]. До наукового вжитку названий факт введено В. Александровичем [1], бо до оприлюднення цієї наукової знахідки у літературі, починаючи з другої половини XIX ст. і до наших часів, помилково поширеним був 1752 рік як час продажу поселення [17, с. 41; 19, с. 77; 11, с. 655-656].

В окреслений період волинські міста повільно відроджували свій економічний потенціал та демографічний ресурс, значної шкоди яким було завдано у попереднє століття. Більшої стабільності не додалося й з початком XVIII ст., коли на Волині відобразилися події Північної війни тощо. У таких обставинах рівень безпеки волинських міст, а значить і динаміки економічних та пов'язаних з ними інших показників багато в чому перебував у прямій залежності від ініціативи та спроможності їх власників. Загалом відновлення міст впродовж першої половини XVIII ст., за спостереженнями Т. Бранцевої, відбувалося досить повільно і дуже нерівномірно. Так відбувалося через загальну еко-

номічну кризу Речі Посполитої, феодальну анархію, гостру міжусобну боротьбу між окремими магнатами, які чинили наїзди на міста і містечка, грабували торговельно-ремісниче населення тощо [5, с. 89].

Шумськ виступав центром ключа, до якого входили села – Литовище, Кути, Філіповці, Гутисько, Бриківці, Рашківа, Васьківці. Разом вони становили один із господарських комплексів Радзивілів на Волині.

Новий власник належав до впливових постатей свого часу – гетьман великий литовський, воєвода віленський, IX ординат несвізький і VII ординат олицький перейняв на себе роль «шефа» своєї фамілії і дбав про суспільну роль Радзивілів у державі [20, с. 19]. У першому шлюбі 1725 р. з Францішкою Урсулою Вишневецькою (1705 – 1753), у другому у 1754 р. – з Анною з Метельських (1729 – 1771). Михайло Казимир двічі послував від волинського воєводства – у 1729 р. і 1733 р. (надзвичайний сейм) [15, с. 301]. Подальші впливи Радзивілів у воєводстві засвідчені урядом кременецького старости, який посідав Міхал Казимир упродовж 1736 – 1742 рр. [21, с. 64, 178].

Прихід нового і досить впливового власника у повсякденному житті міста ознаменував цілий шерег трансформацій. У першу чергу вони стосувалися містобудівного напрямку. За матеріалами до будівельної історії Шумська середини XVIII ст., детально проаналізованими В. Александровичем, перебудова міста тривала досить довгий час – упродовж 1748 – 1759 рр. [3, с. 15].

Одразу після придбання маєтності князь видав розпорядження відрядити до Шумська фахівця з будівництва (інженера чи геометра) на прізвище Лінден. Він мав здійснити обміри міста для подальшого його перепланування, також передбачалася зміна його заселення [3, с. 13]. З джерел відомо про прагнення князя убогі «хлопські» будиночки перенести з центральної частини міста до сусідніх сіл Васьковець чи у Бриківці або розмістити їх за валом. Власне їх місце мали посісти міщани та ремісники як християни, так і юдеї при наданні переваги у заселенні Ринкової площі останнім [3, с. 13, 15]. Князівську волю можна трактувати як прагнення піднесення торговельно-економічного значення міста у комплексі його волинських володінь.

Архітектурне обличчя міста набувало нових обрисів, бо розпочалося будівництво цілої низки будівель міського значення. У місті відповідно до нового виготовленого плану виділено заново Ринкову площу, а також вулиці, розпочато будівництво нової ратуші [3, с. 14]. Широка будівельна князівська ініціатива потребувала відповідного забезпечення будівельними матеріалами. Таким чином майстер, орендар міської цегельні в Олиці, підписав контракт на налагодження виробництва цегли у Шумську, також подбали про відповідну інфраструктуру для нової цегельні [3, с. 14], бо за палацом розташовувалася кузня «прусського муру» [3, с. 18]. У Шумську значну увагу князі приділили спорудженню нового палацу, котрий займав територію при одній зі сторін Ринкової площі, включав окрім палацу флігелі, каплицю святого Стефана та господарські споруди [3, с. 16]. Резиденція стояла на острові, який з трьох сторін був оточений ставом, а від міста її відділяв вал. У місті споруджено й монастир францисканців та замок [2, с. 71], який був закладений ще попередніми власниками Малинськими. Вище подані кардинальні містобудівні нововведення у Шумську можуть окреслити можливості і прагнення князів Радзивілів зміцнити економічно цю волинську маєтність і піднести її статус.

Вірогідні відомості з історії міста Шумська можливо отримати з аналізу інвентаря 1760 р. Загалом у ньому представлено загальний стан двох найбільших традиційних на волинських міських просторах громад: спочатку єврейську, а далі – християнську². В документі зафіксовано відомості лише про власників домогосподарств міста. Отже, у Шумську маємо всього 86 домогосподарств (з них 59 належали християнам, а 27 – юдеям) (див. додаток 1), з яких, як правило, сплачували податки. Таким чином можливо встановити приблизні демографічні показники міста, окремі аспекти професійної зайнятості населення. Для подальшої верифікації отриманих даних важливо відповісти на найвагоміше і водночас найскладніше питання про чисельність мешканців в одному домогосподарстві. Проблема відсутності точних прямих даних є загальною для джерел такого характеру, періоду та регіону. Отже, за найновішими підходами учених необхідним і можливим вважається застосування коефіцієнту міської домогосподарської структури, який становитиме 8.5 осіб [6, с. 324].

Загалом у Шумську можна констатувати малу кількість домогосподарств, що зафіксовані в інвентарі, а загальна чисельність мешканців могла становити приблизно 731 особу. Таким чином, насе-

² У переважній більшості інвентарів міст Волині спочатку описано християнську громаду, а тоді – єврейську.

лений пункт варто окреслити як містечко, хоч упорядники чітко пишуть «місто». Християнська громада (68.6%) у місті вдвічі переважала юдейську (31.4%). Низькі демографічні показники можна трактувати лише як наслідок нового перепланування міста князем Радзивілом, котрий у своїх пропозиціях, як про це згадано вище, висловлював можливість біднішим верствам переселитися з середмістя, а Ринок заселити ремісниками та торговцями. Ситуація набула досить трагічного характеру, коли у 1761 р. внаслідок пожежі згоріла третя частина міста [11, с. 565; 7, с.585], а його мешканці залишилися без майна і домівки. Лише через півтора десятки років у Шумську значно збільшується кількість домогосподарств, вдається відновити попередні демографічні показники і примножити їх. У 1775 р. в місті вже зафіксовано зафіксовано 192 дими [9, 235 зв.; 13, с. 140], що дозволяє зрозуміти приблизно кількість мешканців і окреслити їх цифрою 1632 особи. Позитивна динаміка демографічних показників більше, ніж у два рази за 15 років, очевидно, могла бути спричинена якісними соціально-економічними підставами. Фактично йдеться про прямий вплив магната на поступ міста у середині та другій половині XVIII ст., що також накладається у часовому вимірі чи не найвище піднесення князів Радзивілів, про що відмічено вище. Висловлені міркування можуть бути підсилені й іншим важливим фактом у розвитку цього міста на півночі Кременецького повіту. Згідно з дослідженнями Барбари Грохувської, Шумськ спромігся потрапити до переліку головних ярмарків Речі Посполитої 1776 – 1788 рр. У тексті історикіні представлено мапу головних польських трактів і ярмарків тих самих років, яка допомагає встановити вдале географічне становище міста. Власне Шумськ лежав на важливому торговельному тракті, що розпочинався від Кам'янця-Подільського і проходив одним із своїх відгалужень через волинські міста Шумськ, Дубно, Луцьк, Торчин, а далі до Любліна, Варшави, Гданська [16, с. 806-807, див. мапу] тощо. Таким чином місто Шумськ розвинулося завдяки торговельно-економічній інфраструктурі того часу, що поєднувала українські, польські та інші європейські ринки.

У релігійному житті міста відповідну роль відігравали монастир за валом, костел та кляштор францисканців, православна чи греко-католицька церква, християнський шпиталь (див. додаток 1) та каплиця святого Стефана. Окреме помешкання посідали капелісти, котрі часто у своїй професійній діяльності могли бути пов'язані зокрема і з церковним співом. Інвентар 1760 р. називає прізвище одного з капелістів – Вишньовський, котрий сплачував 5 злотих чиншу. Без сумніву, Римо-католицька церква у місті отримувала перманенту підтримку з боку князів Радзивілів, окремі аспекти якої представлено вище.

За даними інвентаря 1760 р. спробуємо окреслити окремі питання професійної зайнятості шумчан-християн. У місті мешкав Станіслав Вапняр, що, очевидно, міг бути причетний до виготовлення вапна, яке у час розбудови міста та князівської резиденції, монастиря францисканців та інших об'єктів мало значний попит. Федько Тесля в інвентарі позначений «z usługą» і при наявності городу та ґрунту сплачував досить високий чинш – 16 злотих. У той же час жодних повинностей та панщини він не відбував. Тому фактично його професійна сфера діяльності як теслі могла забезпечувати родинні та інші потреби. Інший тесля на прізвисько Дзюба не мав власного домогосподарства, названий скарбовим (працював на панську адміністрацію). Степан Поврозник у Шумську трудився над виготовленням мотузок і був єдиним спеціалістом такого ґатунку.

Професія машталера у місті набула більшої популярності, бо тут нараховувалося аж шість осіб (Іван Онофрейчук, Антоній, Олександр, Федько, Колтовський та Воракевич). Вони займалися кіньми у панських господарствах, були кучерами. Характерно, що жоден з названих осіб не був власником коней. Значна потреба у кучерах диктувалася не лише панською адміністрацією, але й наявністю низки різних християнських церков з власними маєтностями, а також близькість з сусідніми містами.

Іван Коваль перебував вже на чинші, виконуючи свої професійні ковальські обов'язки. Як видно з інвентаря, панщини він не відбував. У такому ж становищі перебував Клим Муляр, котрий сплачував чинш у розмірі восьми злотих. Другий муляр – Антошко виконував роботу на користь скарбу, тобто панської адміністрації. Кілька мешканців міста були пов'язані з виробленням січки («sieczarz») – подрібненого корму для тварин (Василь Середа, Семен Хом'як, Федько зять Олійників).

Василь Олійників виконував роль присяжного («przysiężny») при міському самоуправлінні. Такий статус забезпечував йому повне звільнення (чи лібертацію) від міських данин та повинностей.

Наявні джерела дають можливість виокремити шляхтичів – мешканців Шумська. Отже, одне домогосподарство належало пану Ястжембському, друге – Матушовському. Обидвоє сплачували по вісім злотих чиншу, а більшої інформації про їх діяльність у нашому розпорядженні, на жаль, немає.

До особливої категорії мешканців міста належали двірські парубки (або чорноробочі, вік яких мів коливатися у межах від 14 до 18 років). Вони виконували певні доручення панської адміністрації на фільварках чи у місті і, як правило, могли отримувати певне забезпечення взуттям та одягом, а також певну платню. Серед парубків у Шумську зустрічаємо Федька Говдіюка та Лаврика Дужика.

Певну професійну нішу у місті посідали шевці. Шевською діяльністю займалися Степан Острозький, Грицько Збараський, Томко Збараський, Павло Борилюк, Лесько Зелений (одночасно позначений як ставничий), Юзеф Збараський. Таким чином шевське ремесло за кількістю його представників слід визнати переважаючим у місті. Василь Кравець та Антоній Ткач одноосібно репрезентували відповідно кравецьке та ткацьке ремесло.

У місті жили і працювали мельники. Отже, це Криштоф Мельник, Микита Мельник та Іван Мельник. Перші двоє з названих мали нерухомість у місті, проте вони абсолютно не були задіяні у сферу сільськогосподарських занять і жодних даних і повинностей не сплачували. Третій з них не мав жодної посілости у місті. Важливим і до того ж прибутковим промислом у волинських містах слід назвати млинарство. У Шумську працювало два млини, один з яких під містом на 6 каменів та 6 кіл, а другий – зі сторони сусіднього міста Рохманова на три кола, чотири ступи і фоліуш. Продукція названих млинів забезпечувала потреби місцевої громади, а також могла реалізовуватися на сусідніх торгах та ярмарках.

Важливі відомості про міську людність Шумська доповнює інвентар 19 липня 1786 р. побережників, пасічників та новоосілих людей, котрі не входили у коло впливу посесора. Вони були звільнені від усіх плат, натомість мали обов'язком доглядати скарбові ліси та пасіки. Отже, серед побережників Мартин Томашевський (водночас був присяжним), Войцех Заблоцький, Матвій Стрілецький, Томаш Ярушович, Іван Лісовий (новоосілий), Лесько Харчук, Іван Тернюк, Хвесько Корнічук, Іван Івашук, Томко Кудлюк [14, к. 212.].

Християни у Шумську упродовж довшого часу співмешкали з іноетнічною єврейською громадою, яка становила третину усього населення міста. Євреї мали тут, як вже відзначалося вище, 27 димів [14, к. 212.], а за деякими пізнішими в часі на півтора десятки років даними ця громада налічувала вже 107 голів [4, с.107]. Всі власники названі на ім'я та прізвисько/прізвище, а часом навіть ступінь спорідненості з іншими мешканцями-власниками димів. Треба наголосити на відмінності формулювання поданої інформації про юдейську громаду від християнської. Отже, упорядники документу подали такі важливі цінні блоки інформації про містян-євреїв: дими (домогосподарства), дома (в'їзні та малі), пляци (міські ділянки), «до гандлю» (винниці і крамниці) та осілість.

Євреї у Шумську мешкали компактною громадою на вулицях: Від Стаєнь («kwatera od Staien»), Від Замку («kwatera od Zamku»), Від Монастиря («kwatera od Manasteru»). Давід Айзикович виступав у місті генеральним орендарем.

Малочисельна єврейська забудова виглядала слабко перспективною: одне домогосподарство Носонової вдови потребувало ремонту («reparacyi potrzebuie»), чотири пусті пляци не вселяли великої надії, а наявність халупи (убогого будинку) та шести вдов як власниць нерухомості довершувала цю невтішну картину. Крім всього іншого троє власників нерухомості у місті – Аврамко Купчик, Давидова Круголецька вдова та Воль Збараський мешкали у своїх винницях та крамницях, бо «дим» у них був відсутній.

За інвентарем Шумська 1760 р. можливо окреслити професійні характеристики членів єврейської громади. Серед євреїв міста шість осіб виступають власниками в'їзних будинків (див. додаток), дев'ять – винниць і дев'ять – крамниць. Отже, найбільш популярними у поселенні і можна таким чином припускати найбільш економічно вигідними були винниці та крамниці. Всі інші представники громади тим чи іншим чином були задіяні в сферу вказаних видів торговельно-економічної діяльності. Професійну зайнятість членів громади доповнює єврей Злотник, котрий єдиний мешкав поза межами єврейського кварталу разом з християнами.

Важливе місце у житті міста посідало фільваркове господарство. Грунти міського фільварку вимірювалися ланами, котрі можна було обробити відповідною кількістю плугів. Кожен з них мав конкретну назву з певним «географічним» уточненням-орієнтиром (див. додаток 1). Всі лани розкинулися поруч із самим містом, а окремі прилягали до міських полів, і загалом становили загальний земельний наділ кількістю 192 плуги. З інвентаря дізнаємося, що панська адміністрація роздала чималий ланок «під Бриковом» панщизняним людям «на 10 плугів» [14, к. 263], що можна розцінювати як окреме заохочення підданих чи сприяння у скрутній ситуації.

Друге місце після ланів у структурі фільваркових угідь посідали сінокісні угіддя, які аналогічно ланам розташовувалися в межах міста та його околиць. Розміри сінокосів оцінювалися кількістю косарів, задіяних у їх косінні або зібраного сіна – у стиртах. З шумськими сінокосами ситуація не виглядала стабільною, принаймні на час укладення інвентаря в 1760 році. Міщанські луки в цей час було залито шумським ставом, тому фільваркова адміністрація віддала на їх користь сінокос «на одну стирту» [14, к. 264]. Цим фактично оцінюємо серед іншого й важливість кормів для робочої худоби шумчан і адекватне розуміння цих процесів панською адміністрацією, адже зубожіння мешканців міста прямо пропорційно впливало на прибутки магната від поселення. Тим більше, що залитих шумським ставом лук натрапляємо кілька. Навколо млинів, до речі, довший час не вдавалося контролювати ситуацію з рівнем води, бо один із сінокосів «під греблею і млинами» не лише був залитий водою, але й порослий очеретом [14, к. 264].

Інвентар 1760 р. чітко вказує на наявність фільваркових городів, а посеред них ще й пастовник, проте без вказівки на їх розміри. Всі городи розташовувалися в межах міста (див. додаток 1).

Вагомою складовою міського господарства виступали шумські ліси, межі яких чітко окреслені [14, к.225 v]. Вони виступали важливим ресурсом міського господарства (у якості будівельного матеріалу, засобів до опалення та приготування їжі, місцем збору ягід тощо), а в окремих випадках слугували місцем князівських полювань.

За шумським замком, над ставом, розташовувався сад, при якому влаштовано дві стайні [14, к. 255]. Досить прибутковим у місті був став, який названий упорядниками документа «потужним» і за спустом 1760 року отримано 8000 злотих прибутку [14, к. 255].

У 1786 р. податок райтарщина був розкладений на дві частини («раты») у березні і вересні, а разом християнська та юдейська громади мали сплатити усього 40 злотих [14, к. 221]. Відповідно до тарифу такий податок збирав економ Радзивілів щорічно з ключів Білокриницького, Рохманівського, Шумського і Ямпільського. Кошти йшли на виплату офіцерам і відправлялися до Жовкви [14, к. 325].

Для свого часу інвентарні описи складали велику цінність і мали офіційне, юридичне значення [8, с. 2]. Особливо це стосується такої структурної частини інвентаря, як повинності. Перелік відповідних повинностей у місті Шумську підкреслює аграрний характер поселення і зв'язок з сусідніми ключами, що перебували у власності Радзивілів у Кременецькому повіті. Найбільшим такий зв'язок виявився із сусіднім містом Рохмановим.

Вагому роль у управлінні волинськими маєтками Радзивілів посідав економ або ж адміністратор. У 1769 році посаду економа і водночас генерального лісничого лісів шумського і рохманівського посідав пан Антоній Зелінський. Його права і обов'язки чітко прописувалися і у своїй діяльності він керувався зокрема інвентарями як йому сучасними, так і давніми. Особлива ситуація складалася у випадку передачі маєтків в оренду. Тоді економ не втручався у діяльність орендаря за винятком випадків нанесення «кривди скарбу». Якщо орендар своїми діями призводив до нищення майна чи чогось подібного, то економ зобов'язаний був занести скаргу до «кременецького городу» [14, 325 зв.].

Введення до наукового обігу інвентарів як одного із важливих описово-статистичних джерел української урбаністики XVIII ст. сприятиме розширенню джерельної бази української історії ранньомодерного часу. Місто Шумськ у досліджуваний період зазнало кардинальних трансформацій під впливом нових власників – Радзивілів. Передовсім це стосувалося перебудови головних об'єктів міської інфраструктури. У кінцевому результаті місто за своїми економічними показниками спромоглося підвищити свій статус, здобувши відповідне місце у переліку головних ярмарків Речі Посполитої 70 – 80-х рр. XVIII ст. Завдячувати цьому треба торговельному тракту, що проходив з Кам'янець-Подільського до Гданьска через Волинь та власницькій політиці. Позитивні економічні імпульси в житті міста хоч і піднесли саме місто, проте маєтність і надалі продовжувала грати другорядну роль у комплексі волинських маєтностей князів Радзивілів. Упродовж досліджуваного періоду встановлено позитивну демографічну динаміку міста, попри вплив низки стримуючих факторів, зокрема таких як пожежі. Місто відігравало роль релігійного центру навколишніх поселень через концентрацію тут церков, костелів, монастирів. Професійна занятість містян була зорієнтована на тогочасні будівельні ініціативи князів (вапнярі, теслі, ковалі), обслуговування повсякденних потреб жителів (поворозники, машталери, мельники). Тим не менше, шевці виявилися тут найбільш затребуваними. У другій половині XVIII ст. Місто Шумськ зазнало значного економічного піднесення, що знайшло своє відповідне відображення в економіці, архітектурі та культурі і духовності мешканців поселення.

Публікований документ подається у максимальному наближенні до оригіналу. Вживання великої літери приведено у відповідність із чинними правописними нормами, у примітках подано окремі коментарі та уточнення. Запропонований інвентар міста Шумська вводиться до наукового обігу шляхом публікації вперше, що дозволить розширити й доповнити наявні дотеперішні розвідки про міста Волині у другій половині XVIII ст.

Додаток 1. Інвентар Шумська 1760 р.

/К. 263/

Grunta folwarku szumskiego		
1.	Łan za folwarkiem ku polóm mieyskim najmniey plugów	40
2.	Łan za kościołem z kawalkiem co Dawid trzyma od Onuszkowiec na plug	40
3.	Łan pod Kruholcem w Paranii na plugów n[umero]	4
4.	Łan od Potutorowa pod wałkiem w Paranii na plugów	24
5.	Łanek pod Brykowem slusarzowi zdawna za kartą pozwolony na plu[gów]	8
6.	Łanek od Kruholca za karczmą pod wałem na plugów	6
7.	Łan za groblą jak ciegielnia w paranii na plugów	20
8.	Łan od figury poza staw szumski y gurą Kalbaką zwaną na plugów	40
9.	Łanek pod Brykowem panszczyznianym ludziom rozdany między drogami na plu[gów]	10
Sianożęci szumskie folwarczne		
1.	Sianożęc pod Brykowem przy klinie łanu pańskiego na kosarzów	7
2.	Sianożęc na Zduchowinach pod Brykowem na kosarzów	12
3.	Pirzey poza ogrodem folwarcznym na kosarzów	3
4.	Sianożęc na soszyszczych w Brzezynie od j.p. Jurewicza za miano wzięta z dyspozycji pańskiej bywa siana stert	3
5.	Sianożęc tamże od j.p. Jurewicza ponad błotem od samych Soszyszcz bywa siana stert iedna	1
6.	Sianożęc za kościołem co Dawid kosi na kosarzów	6
	Sianożęci odbyłe	
/k. 264/		
1.	Sianożęc od Suraża Malinow bywała sterta ludziom rozdana za zalane ich łąk stawem szumskim	
2.	Sianożęc za Waskowcami na Malczu brzezina zarosła ludziom rochmanowskim za zalanie także do Huty Rochmanowskiej y żydowi huteńskiemu na kosarzów dwanaście oddano	
3.	Sianożęc pod groblą franciszkańską na wygon y daro do grobli obrocona	
4.	Sianożęc pod folwarkiem szumskim staw zalał	
5.	Sianożęc pod groblą y młynami zarosła trzcina y zalana wodą	
Ogrody folwarczne		
1.	Ogród za folwarkiem w końcu Jarzynny	
2.	Pastownik przy folwarku nad stawem	
3.	Ogród przy fossie od zamku y miasta	
4.	Ogród przy gościncu pana Bereytera	

Інвентар Шумська

Дому	Domy		Place	Do hadnlu		Miasto Szumsk Osiedłość żydów
	Wieżdne	Małe		Winnice	Kramnice	
1	1		1	2		Kwaterna od staien Dawid Aizykowicz arędaerz generalny
2	1		1	1		Nosonowa Wietrzana wdowa reparacyi potrzebuie
3	1		1	1		Teula Mejerkowicz reparacyi potrzebuie
4		1	1		1	Towba Morowiecha wdowa
			1			Pusty plac aż do końca pierzei
						Kwaterna od zamku

5		1	1			Judko Sapsay
6		1	1			Ickowa wdowa Ceruliczka
7		1	1			Nochim Piekarz
8		1	1			Herszkowa wdowa krawcowa
9		1	1		1	Moroz Żyd
10		1	1		1	Leyzor Żyskielewicz
11		1	1		1	Judka Sasow zięć
12		1	1		1	Wietrzana wdowa
					1	Michel Leybowicz kramarz
					1	Cal Herszkowicz
13	1		1	1		Szloma Aniuk
14	1		1	1		Szloma Waśkowiecki
15		1	1			Leyzor Wiernik
			1			Plac pusty do zabudowania
16		1	1			Chasko po Srolu krawcu
17		1	1			Chalupa po Zyskielisie starey
			1			Plac pusty do zabudowania
18		1	1			Moszek Lachowiecki
19		1	1			Jos Piekarz
20		1	1			Paśka Żydowka
21		1	1			Saniszon Krawiec
21	5	16	24	6	7	Summa latere efficit

/k. 265/
Dalszy Szumsk

Dymy	Domy		Place	Do handlu		Kwatera od manasteru
	Wieżdne	Male		Winnice	Kramnice	
22		1	1			Icko Szkolniczki zięć
23	1		1	1		Jankiel Brykowski
			1			Plac pusty przed manasterem
24	1		1	1		Litman Bołozowiecki
25		1	1			Domek małżki Dawidów
26		1	1			Domek Kotlarza Icka
27	1		1			Dom skarbowy do arędy
					1	Awramko Kupczyk
				1		Dawidowa Kroholecka wdowa
					1	Wol Zbarazki
27	8	19	31	9	9	In summa całego miasta efficit

Dymy	Ogrody	Grunta	Kury a gro[szy]	Folwarki	Kosarze	Chrześcianie Osiadłość	Dnie		Motki	Uprąż		Czynsz	
							Panszczy[zna]	Szarwark miesięcz[ny]		Konie	Woły	Syny	Złote
						Monaster między walem							
						Kościół z klasztorem XX franciszka[nów]							
	1	12				Cierkiew z popostwem							

1					Szpital chrześcijański								
2	1				Stanisław Wapniarz							5	
3					Chałupa dla kapelistow								
4	1				Stanisław Szydłowski								
5	1				Fedorycha Hołowkova wdowa po								
		1			Tey że grunt pusty na Dwor							5	
6	1	1	2		Mychalczycha wdowa	1	1	2			1		16
7	1	1			Chwedko Ciesla z usługą							16	
8	1	1			Kość Mularczyk z matką							8	
9	1	1			Iwan Czawa zakazny						1		
10	1	1	2		Stepan Powroznik powroznik	2	1	2		1	3		16
11	1				Iwan Onofreyczuk masztaler								
12	1	1			Ilko Dowbosz po Hrycku								
13	1	1			Paulo Steczyszyn	2	1	2		2	3		16
14	1	1	2		Wasył Sereďa manyzowy sieczkę	2	1	2			2		16
15	1	1			Klim Mularz po Stepanie grabań.							8	
16	1	2			Iwan Kowal czynszuje kowal ³							10	20
17	1	1	2		Owsieczuczka wdowa z synem	2	1	2			2		16
	1				Po pastuchu ogrod pusty								
18	1	1	2		Iwan Szabas	2	1	2			2		16
19	1	1	2		Szalejeczka wdowa	2	1	2		1	3		16
20	1	1	2		Oleszko Kordyszowski z zięciem	2	1	2		2			16
20	20	16 ⁴	14		Summa latere efficit	15	8	16		6	17	56	28

/k. 266/

Dymy	Ogrody	Grunta polne	Kury a gro[szy]	Folwarki	Kosarze	Chrześcianie Osiadłość	Dnie		Motki	Uprząż			Czynsz	Grosze
							Panszczyz[na]	Szarwark misiecz[nzy]		Konie	Woty	Syny	Złote	
21	1	1				Wasył Oleynikow przysiężny								
22	1					Łucycha Iwaniuczka wdowa							5	
23	1	1	2			Hrycko Kramarczuk	2	1	2		2	1		16
24	1	2	1			Chwedczycha Chomicha z synem		1			1	1	10	20
25	1					Antoni po Cymbyle masztalerz								
26	1					Chwedko Howdyiczuk pa[rubek] Dworski							5	
		1				Po tym grunt y sianożęc na dwor								
27	1	1	2			Semen Chomiak sieczkarz manyżo.	2	1	2					16
28	1					Marcin Mazur po Pauluku Fedku	1							
		1				Po tymże grunt z łąką na dwor	1							
29	1					Andruszko Kopyłęko	1							
		1				Po tym że grunt z łąką na dwor								
30	1	1	2			Fedko zięć Oleynikow sieczkarz	2	1	2					16
31	1	1				Hubicha wdowa z zięciem					4		15	
32	1					Alexander po Stanisławie masztal[er]								
33						Krzysztof Mielnik po Suchockim								
34	1					Chwesko Gluchi	1							
35	1	2	1			Łauryk Duzyk paroberk dworski	1	1	1					8
		2				Po tym że poł gruntu na dwor								

³ Підкреслення у тексті оригіналу.⁴ Фактична сума повинна дорівнювати 28, а не 16. Тут не враховано 12 грунтів церкви з попівством.

36	1					Żyd Złotnik po Chalińskim							8	
37	1					Prokopicha po Wasylu Łopaczuku							5	
		1				Po tym że grunt cały na dwor								
38	1	1	2			Stecycha wdowa z zięciem	2	1	2			1		16
39	1					Stepan Ostrozki szwiec							5	
40	1					Chwedko masztalerz manizo								
41	1					Jastrzębski szlachtic							8	
42	1					Hrycko Zbarazki po krawcu szewc							5	
43	1					Matuszowski szlachtic po Proko[pie]							8	
44	1					Bazyli Krawiec nowy gospodarz								
45	1	1	2			Antoni po Szapowale wola Tkacz							10	20
46	1	1	2			Chwedko Siruk	2	1	2	2	1	1		16
47	1					Jakub Bernaszewski							5	
48	1	1	2			Woytko Mazur słodownik dwor[ski]			2	2		2		16
49	1	1	2			Chwedko Pauluk po Michałku								
						Dziubie skarbowy ciesla							16	
50	1					Antoszek Mularz skarbowy							5	
51	1					Tomko Zbarazki szewc							6	
52	1					Paulo Boryluk szewc							6	
53	1					Lesko Zielony Stawniczy Szewc						4		
	1					Po Iwanu Winniku pusty								
54	1					Juzef Zbarazki szwiec							8	
55	1					Kołowski Masztalerz								
56	1					Worakiewicz Masztalerz								
57	1					Trębac Dobrzycki po Alexandrze							5	
58	1					Wiszniowski kapelista po Truszką							5	
59	1					Mykita Mielnik z usługą								
59	39	17	18			Summa latere efficit	14	7	13	4	8	10	144	24

/k. 266/

Dymy	Ogrody	Grunta polne	Kury a gro[szy]	Folwarki	Kosarze	Dalszy Szumsk	Dnie		Motki	Upraż			Czynsz	
							Panszczyzna	Szarwark misiecz[nzy]		Konie	Woły	Syny	Złote	Grosze
				2		Po Szabaszu y Chwedku Dawidowe gumno								
				1		Po gumniennym pod tym że gumnem y winnicą Dawid od Oniszkowicz pola 4 dni orania								
					8	Tenże Dawid łaki kosarzów zdawna								
					2	Iwan Mielnik szumski łaki kosarzów								
						Chwedko Winnik komornik								
60	59	33	32	3	10	In summa całego miasta efficit	29	15	29	4	14	27	201	22
Prowent roczny z Szumska														
Czynszu podług linii przed każdym z osobna wyrażonego od czynszowników y za kury danne, które się na grosz porachowały wynosi													201	22
Od żydów za zakos, obkos y za zażynek nim się zbiorą teraz mają dawać													14	12
Summa efficit													216	4

Powinności miasta Szumska.

Mieszczanie szumscy kazdy trzymający pomiarek zwyczajny zupełny gruntu w polu robic panszczyzny powinien w każdym tygodniu za przęza lub piesza do dworu po dni dwa. Do tego latem zaorki, oborki jedne. Zakoski, obkoski jedne. Zażyunki, obżyunki y tłuk daie żadnego nie excypuiąc. Tudzież szarwarków miesięcznych do roku dwanascie bez zawodu odbyc dawnym zwyczajem powinni. Stroże dzienną y nocną w koley odprawowac mają. Konopie iak zrodzą dworskie y len moczyć, łarcy chędożyć bez panszczyzny. Motkow y przedziwa dworskiego po dwa z gruntu całego odprzędzić y po dwie kure danne dawac, ktore do linii czynszowej inkludowały się taxą za groszy osm a zosobna mieli we zwyczaiu iedną kurę na Boże Narodzenie, a drugą na Wielkanoc: to iest świętecznych gruntowi dawac, ktore im nie rachuią się ile łaskawe bywały.

Z pasiek alias od pszczoł ktorzy mają y trzymac będą. Dziewięty pien do dworu oddac powinni, a od zbywających lub od niezachodzących do dziesiątka oczkowe zwyczajem dobr rochmanowskich płacic, nie już po puł osma grosza, że tylko menkamęt.

Od żydow zakoski jedne y zażynek ieden dawnym zwyczajem należy, za ktore albo płacic groszy osmnaście, albo odrobic powinni.

Do grobli szumskiej w potrzebie uchoway Boże walney ciż żydzi wszyscy na pomoc y ratunek w raz z chrześcianami wychodzic nemine exepto mają. Tkacze po pułsetku wytkać iednym ze dworu danyn kazdy powinien. W chałupie co Hrycko Zbarazki szewc mieszka, Dawid arędarz onę trzyma za swoy dług na niey na ktorey ma zło[tych] 24 adnotur.

Archiwum Narodowe w Krakowie. Zespół 630. Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów.

Sygnatura 497. K. 263–267.

Оригінал. Рукопис. Друкується вперше.

Список використаних джерел та літератури:

1. Александрович В. Волинські та позаволинські нотатки до студій над костьолами українського Правобережжя у XVIII столітті. *Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць* / за ред. П. А. Ричкова. Рівне, 2010. Вип. 2. С. 68–69.
2. Александрович В. Радзивілі в Україні. *Князі Радзивілі. Науково-популярне видання* / гол. ред. В. Строля., відп ред. Ю. Ференцева. Київ: Балтія-друк, 2012. С. 9–71.
3. Александрович В. Шумськ. Матеріали до будівельної історії середини XVIII ст. *Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. праць* / за ред. П. А. Ричкова. Рівне, 2018. Вип. 6. С. 11–22.
4. Архив Юго-Западной России. Часть пятая: Переписи еврейского населения в Юго-западном крае в 1765 – 1791 гг. Киев, 1890. Т. II. Вып. 1. 1052 с.
5. Брянцева Т.П. Умови розвитку торгівлі міст Правобережної України у XVIII ст. *Вісник Київського університету. Серія історії*. Київ, 1982. Вип. 24. С. 87–93.
6. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. 712 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР в 26 т. Тернопільська область / редкол.: С.П. Нечай та ін. Київ, 1973. 664 с.
8. Ковальский Н.П., Атаманенко В.Б. Инвентари имений как источники по социально-экономической истории городов Украины XVI – начала XVIII в. (на материале Острога). *Рукопись депонирована в ИНИОН АН СССР № 35963 от 20.10.1988*. 31 с.
9. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 494. 251 арк.
10. Мацук А. Міхал-Сервацій Вишневецький. *Князі Вишневецькі (науково-популярне видання)* / гол. ред. В. Строля. Київ: Балтія-друк, 2016. С. 110 – 134.
11. Синюк С., Уніят В. Шумськ. *Тернопільський енциклопедичний словник*. Т. III. П-Я / ред.-вид. група: І. Дем'янова, Г. Івахів, І. Максимлюк. Тернопіль: Збруч, 2008. С. 655–656.
12. Собчук В.Д. Шумськ. *Енциклопедія історії України*. Т. 10: Т – Я. Київ: Наук. думка, 2013. С. 670–671.
13. Тхор В.І. Соціально-економічний розвиток міст Південно-Східної Волині у XVIII ст. *Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура. Матеріали регіональної наукової краєзнавчої конференції*. Хмельницький; Шепетівка, 1995. С. 140–142.
14. Archiwum Narodowe w Krakowie. Zespół 630. Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów. Sygnatura 497.
15. Dymnicka-Wołoszyńska H. Radziwiłł Michał Kazimierz zwany Rybeńko h. Trąby (1702 – 1762). *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1987. T. XXX/2. Z. 125. S. 299 – 306.
16. Grochulska B. Jarmarki w handlu polskim w drugiej połowie XVIII wieku. *Przegląd historyczny*. 1973. T. LXIV. S. 793–821.
17. Krz[ywicki] J. S. Szumsk. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1892. T. XII. S. 77–78.
18. Michalski J. Radziwiłł Karol Stanisław zw. Panie Kochanku. *Polski słownik biograficzny*. Wrocław, 1987. T. 30. S. 248–262.

19. Stecki T.J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Serya 2-ga. Lwów, 1871. 474 s.
20. Zielinska T. Poczet polskich rodów arystokratycznych. Warszawa, 1997. 591 s.
21. Urzędnicy wołyńscy XIV – XVIII wieku. Spisy / Opr. M. Wolski. Kórnik, 2007. 190 s.

References

1. Aleksandrovych V. Volynski ta pozavolynski notatky do studii nad kostolamy ukrainskoho Pravoberezhzhia u XVIII stolitti. *Arkhitekturna spadshchyna Volyni. Zbirnyk naukovykh prats* / Za red. P. A. Rychkova. Rivne, 2010. Vyp. 2. S. 68–69.
2. Aleksandrovych V. Radzyvily v Ukraini. *Kniazі Radzyvily. Naukovo-populiarne vydannia* / Hol. red. V. Stolia., vidp red. Yu. Ferentseva. Kyiv: Baltiia-druk, 2012. S. 9–71.
3. Aleksandrovych V. Shumsk. Materialy do budivelnoi istorii seredyny XVIII st. *Arkhitekturna spadshchyna Volyni. Zb. nauk. prats* / Za red. P. A. Rychkova. Rivne, 2018. Vyp. 6. C. 11–22.
4. Briantseva T.P. Umovy rozvytku torhivli mist Pravoberezhnoi Ukrainy u XVIII st. *Visnyk Kyivskoho universytetu. Seriia istorii*. Kyiv, 1982. Vyp. 24. S. 87–93.
5. Voronchuk I. Naseleння Volyni v XVI – pershii polovyni XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demohrafichni chynnyky. Kyiv. 2012. 712 s.
6. Koval'skij N.P., Atamanenko V.B. Inventari imenij kak istochniki po social'no-jekonomicheskoi istorii gorodov Ukrainy XVI – nachala XVIII v. (na materiale Ostroga). *Rukopis' deponirovana v INION AN SSSR № 35963 ot 20.10.1988*. 31 s.
7. Matsuk A. Mikhal-Servatsii Vyshnevetskyi. *Kniazі Vyshnevetski (naukovo-populiarne vydannia)* / Hol. red. V. Stolia. Kyiv: Baltiia-druk, 2016. S. 110–134.
8. Syniuk S., Uniat V. Shumsk. *Ternopil'skyi entsyklopedychnyi slovnyk*. T. III. P-Ya / Red.-vyd. hrupa: I. Demianova, H. Ivakhiv, I. Maksymliuk. Ternopil: Zbruch, 2008. S. 655–656.
9. Sobchuk V.D. Shumsk. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 10: T – Ya. Kyiv: Nauk. dumka, 2013. S. 670–671.
10. Tkhor V.I. Sotsialno-ekonomichni rozvytok mist Pivdenno-Skhidnoi Volyni u XVIII st. *Pivdenno-Skhidna Volyn: nauka, osvita, kultura. Materialy rehionalnoi naukovoї kraieznavchoї konferentsii*. Khmelnytskyi; Shepetivka, 1995. S. 140–142.